

WŁADYSŁAW MAKARSKI

O NAZWIE MIEJSCOWEJ LEŻAJSK

Nazwa małopolskiej miejscowości *Leżajsk*¹ nie posiada dotychczas właściwego wyjaśnienia. Miejscowa ludność używa tego toponimu jako humorystycznego apelatywu *leżajsk(o)* w zwrotach typu *pójść (pojechać) do leżajska* 'położyć się spać'. Według S. Rosponda forma *Leżajsk* „prawdopodobnie” pochodzi od terminu geograficznego *leżaj* 'legowisko, pastwisko', kojarzonego z czeskim wyrażeniem *na leżajach*, orawskim rzeczownikiem *leżajka* 'trawa nad rzeką' i nazwą miejscową *Leżajna* w byłym pow. łączycim². Interpretacja ta oparta na niedostatecznym materiale filologicznym, ograniczonym zaledwie do trzech niezbyt ściśle schronologizowanych zapisów: „*Leżajsk* [...]. Dawniej *Leżajsko* oraz *Leżańsko*”³, wymaga rewizji w świetle bogatszej dokumentacji historycznej.

Dostępne źródła drukowane oraz rękopiśmienne umożliwiają sporządzenie następującej listy zapisów, pozwalających ustalić formę wyjściową nazwy, jej rozwój oraz warianty fonetyczne, morfologiczne i leksykalne: ad villam *Lanzaysko* (1354) Supl. MRP III 27, in ... villarum *Lanszansko* et Dambno (1390) XVI w. ZDM IV 1087, Vladislaus II rex oppidum nomine *Krolowomyasto* de villa *Lazayssko* iure maydemburgensi locat (1397) Supl. MRP IV₃ 390, *Lyanzeysko* (1409) ZDM I 283, *Lyanzaysko* 1433 MArch 39, *Laszeysko* 1440 AGZ XIII 1426, *Lezensko* 1444 AGZ XIII 2244, *Lanszensko* 1446 AGZ XIII 2946, *Leszansko* // *Lanzensko* // *Lanzeysko* 1451 AGZ XIII 4296, *Lanzeysko* 1453 AGZ XIII 4338, 4365, 4361, ts. 1454 AGZ XIII 4398, ts. 1458 AGZ XIII 4412, ts. 1462 AGZ XIII 4917, 4952, 4978, *Lyazansko* 1460 AGZ XIII 4440, *Lanszensko* 1464 AGZ XIII 5557, *Lanszeynsko* 1468 AGZ XIII 6863, *Lezensko* 1475 AGZ XVIII 669, *Lozensko* 1476 AGZ XVIII 873, *Lyżenzenyszko* 1495 AGZ XIX 535, *Lyżezysko* 1508 ŻDz XVIII s. 107, *Sigizmundi Leyzensko* 1524 MRP IV₁ 4537, *Lyeseysko* 1531 AGZ XIX 3045, *Lezeŷnsko* 1540 ADP 19 k. 29, *Lezaisko* miasteczko rzeczone *Zigmuntowe* 1565 Żer II s. 172, *Lezeisko* 1589 Żd XVIII s. 43, *Leżaŷsko* 1610 ADP 31 k. 420, *Leżajsk* 1625 AGZ XX 149, *Lezaysko* 1646 ADP 64 s. 206, *Leżajsk* 1670 AGZ XII 283, *Leżajsk* // *Leżajsko* 1754 ADP 180 k. 20, *Leżajsk* XVIII/XIX w. MJFr, ts. XIX w.: Sk 1855, SG V s. 193, ts. XX w.: Sk 1931-1938, Spis 1967, UN 62 s. 5.

¹ Miasto położone na zachodnim krańcu historycznej ziemi przemyskiej województwa ruskiego, obecnie w woj. rzeszowskim około 35 km na północny wschód od Rzeszowa.

² *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem „-bsk-”*. Wrocław 1967 s. 170.

³ Tamże.

Na podstawie analizy jakościowej oraz ilościowej XV-wiecznych oryginalnych zapisów za najdawniejszą formę nazwy wolno przyjąć *Lążeńsko*. Dalszy jej rozwój prowadził do szeregu przekształceń natury fonetycznej, morfologicznej oraz leksykalnej.

Najwcześniej dokonała się fonetyczna wymiana *eń* na *ań*. Bezpośrednio ilustrują ją zapisy *Leszansko* 1451, *Lyazansko* 1460, a pośrednio zaświadcza zapis nawet wcześniejszy *Lyanzaysko* 1433 z grupą *aj* wtórną do *ań*. Ów historyczny przykład rozszerzenia *e* do *a* przed *N* pozostaje w zgodzie z ustaleniami dialektologii historycznej i współczesnej, stwierdzającej ten fakt na całym obszarze wzdłuż Wisły od Kaszub po Sandomierz i dalej na południe⁴, w tym w gwarach regionu leżajskiego⁵.

Dalszy rozwój formy fonetycznej nazwy objawił się wymianą *ń* na *j* w sąsiedztwie *s*. Proces ten tłumaczący się powszechnym zjawiskiem spirantyzacji *ń* przed szczelinową (por. *kojski*, *nabożeństwo*⁶), znajduje dodatkowe lokalne potwierdzenie w wymianie *ń* na *j* także przed zwartowybuchową, np. *bańki* > *bajki*, przed zwartoszczelinową, np. *łańcuch* > *łajcuch*, oraz w wygłosie, np. *rdzeń* > *rdzej*⁷. W analizowanej nazwie głoskę *j* na miejscu *ń* po raz pierwszy poświadczają oryginalny zapis z 1433 r. *Lyanzaysko*, ponadto uwidaczniają ją kilka razy zapisy XV-wieczne, a na stałe notują źródła od połowy XV w.

Niezależnie od przekształceń *eń* > *ań* > *aj* równoległe dokonała się jeszcze inna zmiana fonetyczna: denazalizacja nosówki 'a < *ę. Głoska ta poświadczona w formach z XV i początku XVI w. jako *a*, *an*, *á* uległa dalszemu przekształceniu w *ę, a później w *e*. Brak niestety nie kwestionowanych zapisów nazwy z nosówką przednią realizowaną jako *ę*. Być może kryją się one wśród poświadczeń z *e*, takich jak *Lezensko*, *Leszansko*. Zapisy te wyjątkowe w XV w., a regularne od 1. połowy XVI w., należy jednak przede wszystkim odczytywać jako formy już z odnosowionym *ę*. Interpretację taką sugeruje analiza współczesnego kontekstu geograficznojęzykowego: badany toponim oznacza punkt osadniczy położony w pobliżu obszaru beznosówkowego⁸, a zarazem na terenie z typową predylekcją do zaniku nosowości przed szczelinowymi⁹.

⁴ Z. Stieber. *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*. Warszawa 1966 s. 49.

⁵ J. Wójtowicz. *Charakterystyka fonetyczna gwar między Wisłą, Sanem, Wisłokiem i Wisłoką*. Wrocław 1966 s. 115-118 oraz mapa nr II; taż. *Atlas gwar Puszczy Sandomierskiej*. „Rocznik Przemyski” 12:1968 s. 375.

⁶ J. Łoś. *Gramatyka polska*. Cz. 1: *Głosownia historyczna*. Lwów 1922 s. 146.

⁷ Wójtowicz. *Charakterystyka* s. 47-50; M. Karaś. *O ludowych gwarach Rzeszowszczyzny*. W: *Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej*. Przemyśl 1969 s. 360.

⁸ K. Nitsch. *Z historii narzecza małopolskiego*. W: *Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski*. T. 2. Cracoviae 1928 s. 456, 462; tenże. *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI w.?* „Język Polski” 32:1953 z. 4 s. 239. Tego typu proces denazalizacji poświad-

Kolejne wyjaśnienie genezy owej głoski *e* wiąże się z odczytaniem XV-wiecznych zapisów typu *Laszeysko*, *Lyazansko* jako form z rus. *la*, wtórnym do ps. *lę. Lekcję tę usprawiedliwia lokalizacja osady sygnowanej tymi zapisami na pogranicznym terenie etnicznie mieszanym polsko-ruskim. W tak odczytanej grupie *la* samogłoska *a* uległaby dalszemu ruskiemu przekształceniu w *e* zgodnie z dialektycznym procesem *a > e* po spółgłoskach miękkich na obszarze Ukrainy zachodniej, w tym także na terenie wchodzącego tutaj w rachubę dialektu nadszańskiego¹⁰. Wreszcie jeszcze inne wytłumaczenie *e* w nazwie *Leża(-e)jsko* opiera się na jej interpretacji jako formy powstałej w wyniku wyrównania do *leżeć* lub, co jest bardziej prawdopodobne, tylko tą adideacją wzmocnionej¹¹.

W wyniku oddziaływania tych trzech czynników: dwu fonetycznych oraz leksykalnego, wszystkich zbieżnych w czasie, utrwała się począwszy od XVI w. forma z *-e*: *Leżajsko*. Później ulega ona dalszemu przekształceniu, ale już morfologicznemu: zmienia paradygmat fleksyjny nijaki *-sko* na męski *-sk*. Owa zmiana, po raz pierwszy zaświadczona w 1625 r., a utrwalona od połowy XVII w., koresponduje z analogicznym XVII-wiecznym rozwojem nazwy pobliskiego miasta *Przeworsko > Przeworsk* (por. *Przeworsk* 1670 AGZ XXI 283). Oba te toponimy na *-sk* odbiegają od nijakiej formy nazw bliższej i dalszej okolicy – ziemi przemyskiej: *Hujsko* (po II wojnie *Nowe Sady*), *Ożańsko* (dopiero po II wojnie *Ożańsk*), *Szówsko*, *Wysocko*, czy też ziemi sanockiej: *Bukowsko*, *Dubiecko*, *Niebocko*, *Zubeńsko*. Ów kontekst, który można jeszcze poszerzyć o nazwy na *-sko* z historycznego woj. krakowskiego: *Bielsko*, *Brzesko*, *Jaworsko*, *Kamięńsko*, *Kłobucko*, *Łącko*, *Niedzielsko*, *Ostrowsko*, *Przestańsko*, *Raciborsko*, *Rajsko*, *Świniarsko*¹², wskazuje na obecność wyrazistego małopolskiego toponomastycznego wzorca, który nie poddał się presji systemu językowego, dokonującego wymiany przymiotników prostych na odpowiednie złożone i nie uległ przekształceniu morfologicznemu mimo wymiany nazw przymiot-

czają również zapisy odnoszące się do pobliskiej osady Dębno (por. z *Debna* 1588 SPPP XII 4966).

⁹ Wójtowicz. *Charakterystyka* s. 107.

¹⁰ M. A. Żowtobruh, W. M. Rusaniwski, W. G. Sklarenko. *Istorijska ukrajin-skoji mowy*. Kijów 1979 s. 293-297. Przejście 'a' w 'e' na badanym obszarze zaświadcza takie nazwy, jak *Lecka* (por. *Wola Lecka* 1589 Żdz XVIII s. 11) < *Lacka, wieś w byłym pow. rzeszowskim, i *Rzeszów* (por. *Rzessow* 1374 AGZ V 9) < rus. **R'ešov* < **R'ašov* (por. wsp. ukr. *R'ašiv*). W źródłach ruskich z XIX w. omawiana nazwa notowana jest zarówno z *La-*, jak i *Le-* (por. *Lażajsk* 1851 Sch. s. 47, *Leżajsk* 1860 Sch. s. 45).

¹¹ Por. formę *Leżany* stanowiącą wariant nazwy wsi *Łężany* w byłym pow. krośnieńskim na etnicznie polskim obszarze nosówkowym (SG V s. 199).

¹² K. Rymut. *Nazwy miejscowe północnej części dawnego województwa krakowskiego*. Wrocław 1967 s. 213, 217, 239; W. Lubaś. *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa krakowskiego*. Wrocław 1968 s. 216.

nikowych innego typu: *-ino*, *-owo* na *-in(a)*, *-ów*, *-owa*¹³. Na tle małopolskich toponimów na *-sko* formy *Leżajsk* i *Przeworsk* mogą być traktowane jako wyjątkowe¹⁴. Dla ich wyjaśnienia potrzebne jest przywołanie szerszego kontekstu toponomastycznego wyznaczonego przez historyczny wzorzec mazowiecki *-sk*, wykazujący od najdawniejszego czasu tendencję do umacniania się, zdobywania przewagi nad *-sko* i rozszerzania się na przyległe obszary¹⁵. W zasięgu tej ekspansji mogła znaleźć się również forma *Leżajsk*, a nieco później i *Przeworsk*. Potwierdzeniem takiej interpretacji jest fakt historycznej kolonizacji obszaru Puszczy Sandomierskiej przez Mazowszan, czego dowodem są widoczne do dziś językowe cechy mazowieckie w gwarach tego regionu¹⁶. Onomastyczne *-sk* poszerza listę mazowizmów o jeszcze jedną cechę.

Omówione zmiany językowe pozwalają ustalić następującą linię rozwojową formy nazwy: *Lążeńsko* (2. połowa XIV w.) > *Lązańsko* (początek XV w.) > *Lązajsko* (początek XV w.) > *Leżajsko // *Lażajsko* (połowa XV w.) > *Leżajsko* (połowa XV w.) > *Leżajsk* (początek XVII w.). Tym wydedukowanym z materiału historycznego etapom rozwoju toponimu odpowiadają równoległe formy fonetyczne i morfologiczne, ilustrujące zmiany językowe opóźnione w stosunku do przyjętej wyżej chronologii, co stwarza bogatą wariantyzację form dla tej nazwy aż po wiek XVIII (por. dla XV w.: *Lążeńsko*, *Lqżeńsko*, *La(-q)żańsko*, *La(-q)żejsko*, *Le(-e)żeńsko*; dla XVI w.: *Leżeńsko*, *Leżejsko*, *Leżajsko*; dla XVII i XVIII w.: *Leżajsko*, *Leżajsk*). Owe szeregi form zróżnicowanych fonetycznie i morfologicznie można powiększyć jeszcze o dwa warianty leksykalne: *Krolowo Miasto* z 1397 r. (nazwa pamiątkowa pojawiająca się w związku z obdarowaniem wsi *Lążeńsko* prawami miejskimi przez króla Władysława Jagiełłę) oraz *Zygmuntowe Leżeńsko* (nazwa również pamiątkowa, nadana miastu w 1524 r. w czasie jego nowej lokacji na mocy przywileju króla Zygmunta Starego).

Powyższa bogata biografia tej nazwy nie odślania jednak jej dokładnej metryki. Są podstawy do twierdzenia, że najdawniejsze poświadczenie

¹³ Lubaś, jw. s. 234-235.

¹⁴ Rospond (jw. s. 333-335) uznaje nazwy na *-sk* za typowe dla Małopolski i Mazowsza we wczesnym okresie historycznym (XII-XIII w.) i przeciwstawia im wielkopolski wzorzec *-sko*. Nie potwierdzają tego wyniki badań K. Zierhoffera (*Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*. Wrocław 1957 s. 60-62) oraz Lubasia (jw. s. 216-217). Materiał średniowieczny dotyczący regionu ziemi przemyskiej, nie sięgający jednak poza w. XIV, przynosi formy na *-sko*. Jedyne wyjątki dotyczy zapisu *Perevoreskъ* (1281 Lët II s. 211), ale poświadczenie to pochodzące ze źródła ruskiego jest najprawdopodobniej formą ukształtowaną na wzór męskich form nazw staroruskich grodów (por. Rospond, jw. s. 356-365). Najstarsze polskie źródła zawierają formy wyłącznie na *-sko* (por. *Przeworsko* 1393 ZDM IV 105, ts. XV w. AGZ XIII).

¹⁵ W. Mańczak. *O zasięgach typów polskich nazw miejscowych w XVI wieku (prócz Śląska i Pomorza)*. „Język Polski” 35:1955 z. 1 s. 41; Zierhoffer, jw. s. 61-62.

¹⁶ S. Pastuszeńko. *Mazowieckie (i ruskie) cechy dialektyczne między dolną Wisłoką a dolnym Sanem*. „Lud Słowiański” 1 A: 1929-1930 s. 139-168.

Leżajska odnoszące się do 1354 r. znacznie odbiega od wyjściowej daty powstania tej miejscowości. W pracy poświęconej osadnictwu starostwa leżajskiego mówi się o Leżajsku, zajmującym kiedyś siedzibę dzisiejszego Starego Miasta, jako najstarszej osadzie tego regionu¹⁷. O dawnej metryce i randze tej miejscowości zdecydować mogło jej położenie nad Sanem, którym prowadził stary szlak handlowy od Przemyśla do Sandomierza i dalej na północ. Leżajsk obok Radymna i Jarostawia prawdopodobnie odgrywał ważną rolę jako stanowisko żeglugi na Sanie ułatwiające transport produktów handlowych, zwłaszcza soli, znad górnego Sanu do dorzecza środkowej i dolnej Wisły. Przypuszczenie co do starej metryki osady zdaje się zyskiwać dodatkowy argument w fackie obecności w XIX w. w Starym Mieście cerkwi z dębowymi drzwiami, na których miała widnieć wyryta data budowy świątyni – rok 1228¹⁸. Poza tym jednak niepewnym dowodem sugestie co do archaiczności osady można opierać także na analizie dokumentu z najstarszym zapisem Leżajska, odnoszącym się do r. 1354. Akt ten to przywilej Kazimierza Wielkiego dla Jana Pakostawa ze Stróżysk, określający obszar nadanej mu włości wokół Rzeszowa. Jednym z punktów wyznaczających jej zasięg – poza Dąbrową na północy, Czudcem na południu – był właśnie Leżajsk, co dowodzi, że stanowił on już wówczas ważną, znaną, a zapewne i starą osadę.

Na podstawie powyższych danych z dużym prawdopodobieństwem wolno przesunąć metrykę Leżajska poza ważną cezurę lat 1340-1349, wyznaczających kres przynależności tej osady wraz z obszarem tzw. Rusi Czerwonej do państwa ruskiego. Takie datowanie Leżajska oraz fakt obecności w nim cerkwi o przypuszczalnej odległej metryce (1228 r.) może sugerować ruskie pochodzenie tej miejscowości. Znaczący jest tu obraz stanu etnicznego dawnej siedziby miasta Leżajska, tj. Starego Miasta, które jeszcze w świetle późnych XIX- i XX-wiecznych danych wykazuje znaczny odsetek ludności ruskiej¹⁹. Pod tym względem miejscowość ta koresponduje z inną osadą położoną na lewym brzegu Sanu – Dębniem, podejrzewanym również o starą metrykę ze względu na domniemaną obecność umocnień grodowych sugerowanych przez nazwę przysiółka tej wsi – *Stróża*²⁰. Obie te miejscowości z racji znacznego w nich udziału elementu ruskiego zdają się wyznaczać zachodnią granicę obszaru wczesnej, bo sięgającej epoki sprzed r. 1340, kolonizacji ruskiej.

Sugestia co do ruskiej genezy pierwotnej siedziby Leżajska znajduje potwierdzenie jeszcze w jednym z XV-wiecznych dokumentów, w którym

¹⁷ J. Półćwiartek. *Osadnictwo w niegrodowym starostwie leżajskim do końca XVIII wieku*. „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 6:1969 s. 67.

¹⁸ Tamże s. 68.

¹⁹ Sch; S. Pawłowski. *Ludność rzymsko-katolicka w polsko-ruskiej części Galicji*. Lwów 1919.

²⁰ Półćwiartek, jw. s. 69.

czytamy: *Lezeysko opidum nostrum cum Gyerlarowa, Wyerzeycze, Dambno, Scharzina, Wywloka, Oszvona et Russkye przedmyescze, villis ad id opidum spectantibus* (1461 MArch 161). W wymienionym tu szeregu osad Ruskie Przedmieście wolno traktować jako pierwotną siedzibę Leżajska, jeszcze sprzed czasu jego lokacji na prawach miejskich w 1397 r. w pobliżu wsi Łążeńsko²¹, która użyczyła nowo założonemu miastu swojej nazwy, przyjmując jednocześnie lokalizującokulturową nazwę *Przedmieście* z członem *Ruskie*, określającym wprost etniczny charakter osady. Podobnego przykładu procesu osadniczego i związanej z nim zmiany nazewnictwa dostarczają dzieje pobliskiego Rzeszowa, którego pierwotna siedziba, zwana dziś *Staromieściami*, fakultatywnie określana była również za pomocą członu etnicznego (por. *Staromieszczie alias Russka Wiesz* 1536 MRP IV₃ 18255).

Przesłanki wskazujące na ruski charakter pierwotnej siedziby Leżajska nie mogą jednak prowadzić do wysnucia wniosku o bezwzględnie ruskiej genezie tej osady, bowiem w jej zasiedlaniu nawet w okresie przynależności do Rusi przed 1340 r. nie można wykluczyć również udziału elementu polskiego. Wynika to chociażby z przedstawionej wyżej roli Leżajska jako miejsca kontaktów handlowych między Rusią i Polską na szlaku Sanu i Wisły. Ponadto kolonizację tego obszaru przez Polaków tłumaczyć można jego bliskim sąsiedztwem względem terytorium etnicznie polskiego, jako że linia dolnego Wisłoka, średniego biegu Sanu oraz Puszcza Sandomierska między tymi rzekami wyznaczały pogranicze dwóch państw. Na terenie tym dolina Sanu stanowiła dogodny naturalny szlak osadniczy dla elementu polskiego przenikającego od północy oraz żywiołu ruskiego napływającego od południa i wschodu. To zdecydowało o mieszanym etnicznym charakterze zarówno tego obszaru, jak i całego zresztą pasa pogranicznego jeszcze w czasie jego przynależności do Rusi²². Zatem pierwotne *Le(-a)żeńsko*, choć określane jako *Ruskie Przedmieście*, nie musiało być tylko ruskie bądź jeśli już było takie, mogło mieć sąsiedztwo polskie. Właśnie owa domniemana obecność elementu polskiego w samej osadzie lub w pobliżu zdecydowała zapewne o polskim kształcie językowym jej nazwy począwszy od najdawniejszych poświadczonych źródłowo czasów oraz o dalszym jej polskim rozwoju fonetycznym i morfologicznym. Na tle historycznego materiału filologicznego formy, które można podejrzewać o kształt ruskiej, tj. XV-wieczne zapisy z *La-*, *Le-*, dają się jednocześnie tłumaczyć

²¹ Tego rodzaju procesy osadnicze i towarzyszące im zmiany nazw dotyczą wielu miejscowości z pobliskiego regionu ziemi przemyskiej i sanockiej. Tak np. za pierwotne siedziby takich osad, jak Dynów, Jaćmierz, Jaśliska, Lesko, przyjmuje się Przedmieście Dynowskie, Posadę Jaćmierską, Posadę Jaśliską i Posadę Leską (A. Fastnacht. *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*. Wrocław 1962 s. 99, 133, 144, 164).

²² O istnieniu elementu polskiego w tym pasie jeszcze przed 1340 r. świadczą miejscowości o tzw. prawie polskim, notowane np. w ziemi sanockiej (Fastnacht, jw. s. 236-238).

jako polskie. Z drugiej strony ów rodzimy charakter językowy toponimu nie musi dowodzić koniecznie jego polskiej genezy: nazwa może być bowiem formą pierwotnie ruską, adaptowaną w sposób zacierający całkowicie cechy oryginału. Toteż w świetle danych lingwistycznych językowa przynależność nazwy pierwotnej osady Leżajska nie daje się rozstrzygnąć. Na podstawie dostępnych danych historycznoosadniczych i językowych należy przyjąć istnienie od początku dwu równoległych wariantów ruskiego **Ležen'sko* oraz polskiego *Lężeńsko* > *Lężeńsko.

Lokalizacja pierwotnego Leżajska, zapisanego raz tylko jako *Ruskie Przedmieście*, jest dziś trudna do ustalenia²³. Być może miejscowość ta zaginęła lub została nazwana inaczej. Po wyłączeniu wymienionych we wspomnianym dokumencie z 1461 r. osad: Gierlarowa (dziś Giedlarowa), Wierzejice (dziś Wierzawice), Dębno, Szarżyna, Wywłoka, Ożwona (!) (dziś Ożanna), w grę wchodziłyby tu takie wsie, jak Kuryłówka, notowana po raz pierwszy w 1515 r. (por. *ŻDz XVIII* s. 139) oraz Przychojec, poświęcony dopiero w XIX w. (por. Sch 1851 s. 47). Miasto założone w 1397 r. w pobliżu tej nie zidentyfikowanej osady również okazało się niestabilne. Po całkowitym zniszczeniu w wyniku najazdów tatarskich w latach 1502, 1509, 1519, 1524 zostało powtórnie lokowane w nowym miejscu z zachowaniem swojej nazwy. Poprzednia siedziba miasta przyjęła aktualną po dziś nazwę *Stare Miasto*²⁴. W rezultacie tych procesów ujawniły się trzy punkty osadnicze, a zarazem nazewnictwo: Ruskie Przedmieście, o nieznanym dziś lokalizacji, Stare Miasto i Leżajsk. Nazwa dzisiejszego miasta, kiedyś różniąca się jedynie pod względem fonetycznym i morfologicznym, oznaczała kolejno dwie pozostałe osady. W momencie rotacji zastępowana była przez wtórną nazwę: w pierwszym etapie etniczno-lokalizującą *Ruskie Przedmieście*, a w drugim chronologizująco-kulturową *Stare Miasto*.

Jaka jest struktura i jakie znaczenie etymologiczne nazwy najwcześniejszego ogniwa tego ciągu osadniczego?

Nazwa rus. **Lažen'sko*, pol. *Lężeńsko reprezentuje ogólnosłowiański przymiotnikowy typ *-sk-*, mieszczący się w tradycyjnie uznawanych trzech różnych co do produktywności klasach semantycznych: topograficznej, kulturowej oraz dzierżawczej²⁵. Jej podział słowotwórczy prowadzi do wyróżnienia tematu *Lažen'-*, *Lężeń-* i formantu *-sko*. Teoretycznie możliwy byłby podział na *Laž-en'sko*, *Lęž-eńsko*. Formant *-en'sko*, *-eńsko* stanowiłby wtórną strukturę złożoną, powstałą na drodze perintegracji morfologicznej derywatów z pierwotnym piennym *-n-*. Przyjęcie takiego formantu

²³ Inne osady leżące w pobliżu Leżajska, poza Giedlarową, również rzadko są poświadczane w dostępnych XV-wiecznych źródłach.

²⁴ Półćwiartek, jw. s. 72-73.

²⁵ Rospond, jw. s. 32-35; Lubaś, jw. s. 216-217.

dla omawianej nazwy musiałyby znaleźć uzasadnienie w historycznej żywotności przymiotników i toponimów typu *-eńsk-* na badanym terenie. Ponieważ nie stwierdza się na nim produktywności tego wzorca słowotwórczego ani w przeszłości, ani obecnie, pod uwagę może być brany tylko podział *Lažen'-sko, Leżeń-sko*. Wyodrębniony tu pień nawiązywałby do podstawy w formie przymiotnika prostego **Lažen, -na, -no, *Ležen, -na, -no* lub złożonego **Lažnyj, -naja, -noje, *Ležny, -na, -ne*, bądź też sięgałby do podstawy rzeczownikowej **Lažen', -n'a, *Leżeń, -nia*. W żadnym z tych wariantów podstawa ta nie kojarzy się ze znanym apelatywem. Niezależnie od tego trzeba także wykluczyć apelatywny charakter form przymiotnikowych, jako że nie stanowią one dla nazw na *-sk-*, również przymiotnikowych, podstawy typowej. Toteż należałoby wszystkie powyższe warianty domniemanej podstawy traktować jako formy nazwy własnej. W grę wchodziłaby tu podstawa wyrażona nazwą geograficzną lub osobową. Ta ostatnia jest w typie nazw na *-sk-* rzadko wykorzystywana z powodu braku silnego oparcia w przymiotnikach na *-sk-* derywowanych od antroponimów. Zatem w poszukiwaniu typu podstawy analizowanego toponimu przede wszystkim należy brać pod uwagę nazwę geograficzną – hydronimiczną lub toponimiczną²⁶. Ten właśnie rodzaj tworzywa okazuje się dla toponimów na *-sk-* najbardziej charakterystyczny, gdyż znajduje odniesienie do bardzo silnego i żywotnego od dawna wzorca przymiotników z tym sufiksem tworzonych od nazw wodnych i miejscowych²⁷. Określanie osady ze względu na jej położenie w stosunku do znanego już punktu nazewniczego, np. rzeki, jeziora, góry, lasu, innej osady zamieszkałej lub opustoszałej²⁸, to często spotykany sposób opisu nowo zakładanej miejscowości. Na badanym obszarze ten typ charakterystyki semantycznej osady jest poświadczony licznymi późniejszymi nieco nazwami złożonymi z członów w rodzaju *Budy, Chałupki, Wola, Wólka, Medynia* itp. i przymiotników lokalizujących na *-sk-*, tworzonych od nazw większych i starszych miejscowości (por. *Budy Łańcuckie, Budy Przeworskie, Chałupki Dąbiańskie, Wola Pełkińska, Wólka Łętowska, Medynia Głogowska, Medynia Łańcucka* itd.²⁹).

²⁶ W dotychczasowej literaturze poświęconej toponimom na *-sk-* od dawna już podkreślano, że stanowią one przede wszystkim nazwy odwodne i odmiejscowe. Ich posesywny charakter był niekiedy pomijany lub nawet wykluczany. Píše o tym Rospond (jw. s. 6-16, 33-35), upominając się stanowczo o nazwy dzierżawcze z przyrostkiem *-sk-*.

²⁷ Por. analizę bazy i funkcji przymiotników na *-sk-* u Rosponda (jw. s. 17-44).

²⁸ Por. czeskie przykłady takich powtórných lokacji na miejscach opustoszałych *Wiczome-lisce ves pustá 1544 >Litomirsko, Wysnyczy 1452 >Višňovsko ves pustá 1546 >Vyšensko* (Rospond, jw. s. 171, 283).

²⁹ Ten rodzaj toponimów koresponduje z nazwami wyrażanymi za pomocą innych lokalizujących środków morfologicznych: prefiksów typu *za-, pod-*, jak w nazwach *Zarzecze, Podklasztor* itp., bądź leksykalnych: określeń typu *Dolny, Górny*, jak w nazwach *Grodzisko Dolne, Krzeszów Górny* itp.

Przyjąwszy interpretację omawianego toponimu jako odonomastycznej nazwy lokalizującej, należałoby ustalić jeszcze znaczenie podstawy i sprecyzować jej formę. Podstawa ta, która jak już wspomniano, mogła wyrażać się różnymi wariantami przymiotnikowymi bądź rzeczownikowymi z koniecznym sufiksальnym *-n-*, reprezentuje typ semantyczny determinowany przez znaczenie pierwiastka *Laż-*, *Lęż-* pozostającego w genetycznym związku z ps. *lēgь (*-a*). Ów apelatyw, nieżywotny już dzisiaj na badanym terenie, koresponduje z formami północnosłowiańskimi zaświadczonymi we współczesnym rosyjskim dialekcie północnym jako *lāga* ‘nie wysychająca kałuża, jama z wodą, odmęt w rzece; bagno, moczary; niskie wilgotne miejsce w zaroślach’ oraz w dialekcie kaszubskim jako *lęga* ‘ziemia niżej położona, nizina’. Na gruncie pozasłowiańskim najbliższym odpowiednikiem dla tego terminu geograficznego jest lit. *lėngė* (= *lėnkė*) ‘niżej położony kawałek ziemi, nisko położona łąka, pole’³⁰. Ścisły związek z tym apelatywem wykazuje także jego wariant fonetyczny oparty na apofonii wokalicznej *ę* : *o* – ps. *lōg (*-a*)³¹ ‘łęk, obłęk, krzywizna półkolistą, łuk; łękowate obniżenie powierzchni ziemi; niski bagnisty las liściasty, zarośla nadbrzeżne; bagno, moczary’, żywotny do dziś w całej słowiańszczyźnie z różnymi znaczeniami szczegółowymi, ale jednym wspólnym ‘miejsce nisko położone, nizina, bagno’³². W relacji do powyższych tematów pozostają również bliskie formalnie i znaczeniowo ogólnosłowiańskie kontynuanty ps. **lōk(a)*³³. Wszystkie one wraz z innymi mniej lub bardziej żywotnymi pierwiastkami w znaczeniu ‘mokry, niziny, błotny’, takimi jak **bag-*, **bar-*, **bax-*, **běl-*, **bolt-*, **br n-*, **dux-*, **grěz-*, **kal-*, **loj-*, **měl-*, **moč-*, **mod-*, **mol-*, **mor-*, **mōt-*, **mul-*, **niz-*, **par-*, **pěn-*, **blav-*, **rux-*, **slav-*, **slęg-*, **šev-*, **třes-*, **žul-* itp.³⁴, stanowią jedną z najbardziej charakterystycznych baz apelatywnych dla starych i nowych toponimów oraz hydronimów. Tworzą bogatą klasę nazw fizjograficznych, kształtowanych za pomocą różnych formantów, w tym częstych przymiotnikowych i rzeczownikowych z sufiksальnym *-n-* (por. *Bagienna*, *Bielna*, *Błotna*, *Brenno*, *Duszno*, *Łojno*, *Moczar-ne*, *Sławna*, *Błotnia*, *Kaleń*, *Moczalnia* itp.³⁵). W tej grupie mieściłyby się również hipotetyczne warianty przymiotnikowe i rzeczownikowe podstawy

³⁰ F. Sławski. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 5. Kraków 1975 s. 81.

³¹ Por. zacząć: *konać*, *łęk*: *łęk*, *pątnik*: *pięta*, *węzeł*: *wiązać* (A. Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1970 s. 74, 297, 421, 607).

³² Sławski, jw. s. 79-81.

³³ Tamże s. 81.

³⁴ Por. P. Nitsche. *Die geographische Terminologie des Polnischen*. Köln 1964 s. 68-91; także tematy ukryte w nazwach na *-sk-* u Rosponda (jw. *passim*) oraz w nazwach z sufiksальnym *-n-* u H. Borka (*Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -n-*. Warszawa 1968 *passim*).

³⁵ Borek, jw. s. 23, 27, 32, 51, 131, 145, 216; *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. Warszawa 1967 s. 70, 426-427, 708.

analizowanej nazwy, tj. *Lažen, -na, -no, *Lažnyj, -naja, -noje, **Lažen'*, -n'a; *Lęžen, -na, -no, *Lęžny, -na, -ne, *Lężeń, -nia. Ze względu na swoją formę fonetyczną szereg ten nie znajdujący wiarygodnego potwierdzenia w bliższym i dalszym kontekście toponomastycznym polskim należałoby uznać za wyjątkowy, zawierający archaiczną postać pierwiastka o słabej żywotności zapewne już w odległych czasach. Inaczej trzeba by ocenić te formy ze względu na ich znaczenie. Jest ono w pełni uzasadnione na tle lokalnym powiązaniem tego szeregu nazw z miejscem położonym nad Sanem (gdzieś w okolicach Przychojca lub Kuryłówki), które w świetle historycznej analizy geologicznej jawi się jako teren wybitnie podmokły o wielkiej ilości bagien i rozlewisk wodnych³⁶, o czym świadczyć mogą notowane tam jeszcze dziś mikrotoponimy typu *Bania*, *Zabłociska*³⁷.

Która spośród domniemanych powyższych wariantów z sufiksальnym -n mogła stanowić faktyczną podstawę nazwy **Lažen'sko*, *Lężeńsko? Z szeregu przymiotnikowego należy wykluczyć formy zaimkowe *Lažnyj, -naja, -noje, *Lęžny, -na, -ne jako struktury onomastyczne dość późne w stosunku do odpowiednich form przymiotników prostych³⁸. Spośród tych z kolei winna być wyeliminowana forma na -en, tj. *Lāzen, *Lęžen, reprezentująca marginalny typ toponomastyczny nie tylko w omawianym regionie, ale również w szerszym kontekście geograficznym³⁹. Pozostały dwa warianty: -no oraz -na. Wzorzec nijaki -no uznawany jest dla najdawniejszej epoki (przed 1300 r.) w skali ogólnopolskiej za strukturę żywotniejszą od typu żeńskiego -na. Dalsze jednak dzieje tych typów w rejonie małopolskim wykazują rosnącą przewagę nazw z formantem -na, odwrotnie niż w Polsce północnej, co świadczy o historycznej żywotności również wzorca -na w Polsce południowej⁴⁰. Powyższe ustalenia sprawdzają się w najbliższym kontekście toponomastycznym omawianej nazwy wykazującym obecność typu -no, reprezentowanego przez stary toponim *Dębno* (por. *Dambno* – 1390 XVI w. ZDM IV 1087), jak też typu -na, poświadczanego przez liczniejsze, ale nowsze nazwy *Jelna* (por. *Jedlna* 1515 Żdz XVIII s. 139), *Kolna* (por. *ts.* 1464 Supl. MRP IV³ 978 – dziś *Kulno*), *Łomna* (por. *ts.* 1727 ADP 160 k. 97 – dziś *Wólka Łamana*), *Ożżona* (por. *Osszona* 1458 AGZ XIX 1 – dziś *Ożanna*). Zatem w świetle powyższych danych poszukiwana forma podstawy musi być traktowana ambiwalentnie jako nijaka lub żeńska. Spośród domniemanych podstaw rzeczownikowych **Lažen'-n'a*, *Lężeń, -nia traktowanych jako substancywizowane formy odpowiednich przymiotników należałoby wyeliminować wariant męski z tych samych powodów, dla jakich wykluczona była for-

³⁶ Półewiartek, jw. s. 58.

³⁷ *Urzędowe nazwy miejscowości*. Z. 62. [Warszawa] 1965 s. 36-37.

³⁸ Borek, jw. s. 401.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże s. 401-407.

ma przymiotnikowa na *-en*. Jako hipotetyczna pozostawałaby jeszcze forma żeńska **Lażn'a*, **Lężnia*, chociaż ze względu na wtórność tego typu onomastycznego do nazw przymiotnikowych z formantem *-na* byłby to wariant spośród trzech tu rozważanych najmniej prawdopodobny.

Ustalone ostatecznie warianty **Lažno*, *-na*, *-n'a*, **Lężno*, *-na*, *-nia* w świetle przeprowadzonej analizy semantycznej okazały się formami odnoszącymi się do miejsca nizinnego, mokrego. Mogły one sygnować teren od początku pusty lub skolonizowany, obiekt wodny lub miejscowy. Ani analiza semantyczna, ani formalna nie pozwala dokładnie określić typu tego desygnatu. Odnosząca się do niego nazwa fizjograficzna stanowiła pierwsze ogniwo szeregu związanych z nim toponimów: forma **Lažno(-na)(-n'a)*, **Lężno(-na)(-nia)* była podstawą dla lokalizującofizjograficznej lub lokalizująco-kulturowej nazwy nowo założonej osady **Lažen'sko*, **Lężeńsko*, ta zaś stała się nazwą importowaną dla powstałego w 1397 r. obok lub na terenie tej osady miasta, by w końcu być przeniesioną jeszcze raz do nowo lokowanego miasta w 1524 r. Ów szereg nazewnicy **Lężno(-na)(-nia) > Lę(-q)żeńsko > Lążeńsko > Leżajsko*, odzwierciedlający progresywny proces kolonizacyjny, równolegle realizował się w innej postaci, kiedy to *Lążeńsko* z ogniwa trzeciego określone było także jako *Krolowo Miasto*, a *Leżajsko* z ogniwa czwartego jako *Zygmuntowe Leżajsko*. Te narzucone nazwy jednak nie przyjęły się i nie naruszyły pierwotnego wewnętrznego układu wchodzących weń form. Związek ten uzupełniły jeszcze toponimy, które pojawiały się w momencie przenoszenia nazwy z jednego obiektu na drugi w celu wypełnienia pojawiających się w całym tym układzie miejsc pustych: *Ruskie Przedmieście* (nazwa pierwotnej siedziby Leżajskiego utworzona po jego pierwszej lokacji na prawach miejskich) oraz *Stare Miasto* (nazwa dla drugiej siedziby Leżajskiego utworzona po jego przeniesieniu na nowe miejsce i powtórnym nadaniu praw miejskich). Związki między tymi wszystkimi nazwami pozwalają mówić o nich jako mikrosystemie toponomastycznym elementów genetycznie zależnych, wykazujących wewnętrzną spójność i ewolucję.

Zaprezentowana wyżej immanentna analiza wybranego toponimu *Leżajsk* wykazała jego powiązania z różnorodnym kontekstem językowym oraz pozajęzykowym. Dane stanowiące o bogatej biografii tej nazwy wyjaśniane poprzez ten kontekst same mogą być również traktowane jako przyczynek do opisu tego kontekstu.

SKRÓTY ŹRÓDEŁ

- AGZ – *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie*. T. 1-25. Lwów 1868-1935;
- ADP – Rękopisy z Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu skatalogowane pod numerami

- mi 14-291. Szczegółowy opis tych pozycji u B. Kumora (*Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 6:1963 s. 89-93; 12:1966 s. 57; 24:1972 s. 248-268);
- Lët – *Pełnoje sobranije russkich lëtopisiej* [...]. T. 1-2. S-Petersburg 1843-1846;
- MArch – A. Prochaska. *Materiały archiwalne wyjęte głównie z metryki litewskiej od 1348 do 1607 roku*. Lwów 1890;
- MJFr – *Josyfins'ka (1785-1788) i francyskans'ka (1819-1820) metryki*. Kijów 1965;
- MRP – *Matricularum Regni Poloniae summaria* [...]. T. 1-5. Cz. 1. Ed. T. Wierzbowski. Varsoviae 1905-1919;
- Sch – *Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae premisliensis pro anno domini 1830*. Premisliae 1830; także dla lat 1850, 1851, 1860;
- SG – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 1-15. Warszawa 1880-1902;
- Sk – *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w królestwie Galicji i Lodomeryi* [...]. Lwów 1855; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz* [...]. Przemysł-Warszawa 1831-1938;
- Spis – *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. Warszawa 1967;
- SPPP – *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*. Wyd. B. Ulanowski. T. 11-12: *Księgi sądowe miejskie*. Warszawa 1921;
- Supl. MRP – *Suplement do Matricularum*;
- ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*. Wyd. A. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś. Cz. 1-5. Wrocław-Kraków 1962-1970;
- Żdz – A. Jabłonowski. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. T. 7. Cz. 1: *Ruś Czerwona*. Warszawa 1902. Źródła dziejowe XVIII/1;
- Żer – *Żerela do istoryji Ukrajiny – Rusi*. Wyd. M. Hruszewski. T. 2. Lwów 1897.

Wśród skrótów wyrazów pospolitych k = karta.

W źródłach zawierających numerację dokumentów pomija się skrót nr.

SUR LE NOM DE LIEU LEŻAJSK

Résumé

Le nom de lieu *Leżajsk* a eu autrefois une forme phonétique et morphologique différente: *Lążeńsko* (2e moitié du XIVe s.) > *Lążańsko* (début du XVe s.: *eń* < *ań*) > *Lązajsko* (déb. du XVe s.: *js* < *ńs*) > *Leżajsko // *Lażajsko* (milieu du XVe s.: ruth. *la*) > *Leżajsko* (milieu du XVe s.: dénasalisation de *e*, ruth. *le* < *la*, rapprochement avec *leżeć* 'coucher') > *Leżajsk* (déb. du XVIIe s.: *-sk* < *-sko*). Le toponyme désignait successivement trois localités: jusqu'à 1397 un village, puis la ville fondée à côté (l'ancien lieu fut alors nommé *Ruskie Przedmieście* 'L'faubourg Russe'), et depuis 1524 le nouvel emplacement de la ville (l'ancien fut à ce moment appelé *Stare Miasto* 'Vieille Ville'). Le nom le plus ancien est une forme localisante dérivée du toponyme ou hydronyme *Leżno (*-na*) (*-nia*). Celui-ci est à son tour un nom physiographique dérivé de l'appellatif **læg(a)* 'lieu situé bas, marais' (cf. le russe *laga*, le cachoub. *lęga*), variante phonétique de *læg(a)*, *łak(a)*. Les prémisses d'ordre linguistiques et celles qui relèvent de l'histoire de l'occupation du sol, permettent de considérer le nom en cause comme génétiquement ruthène ou polonais.